

ДІЯЛЬНІСТЬ В.ДУБРОВСЬКОГО НА ЧОЛІ ХАРКІВСЬКОЇ «ПРОСВІТИ» (1941–1943 рр.)

У статті визначено та проаналізовано основні напрямки і методи діяльності В.Дубровського на чолі Харківської «Просвіти» під час нацистської окупації (1941–1943 рр.).

Ключові слова: В.Дубровський, Харків, «Просвіта», окупація.

Життя та діяльність уродженця Чернігівщини, науковця, педагога і громадського діяча Василя Дубровського (1897–1966 рр.) і досі не стали об'єктом спеціального дослідження. Зокрема маловідомими залишаються «окупаційні» сторінки його життєпису [1, 2, 3, 4]. Поодинокі згадки про В.Дубровського як керівника Харківської «Просвіти» містять студії з історії української культури за «нового порядку» та Харкова під час нацистської окупації [5, 6, 7, 8, 9, 10].

Отримавши вищу освіту в Ніжинському історико-філологічному інституті кн. О.Безбородька, В.Дубровський присвятив себе науково-організаційній, викладацькій та громадській роботі в архівних і просвітянських установах Чернігова та Харкова. Плідна діяльність ученого припинилася у листопаді 1933 р. у зв'язку зі звинуваченням його у приналежності до «контрреволюційного блоку наукових та музейних співробітників», арештом та подальшим майже чотирирічним ув'язненням. Після звільнення навесні 1937 р. через «неблагонадійність» В.Дубровському було заборонено перебувати й працювати у 42 найбільших містах України [11], що змусило його викладати у сільських школах на Полтавщині та жити окремо від родини [12].

Улітку 1941 р. В.Дубровський повернувся до Харкова і спробував легалізуватися, звернувшись із відповідною письмовою заявою до міліції, але отримав негативну відповідь. Принагідно зауважимо, що категорична відмова владних структур та підписка про «виїзд з міста за 24 години» змусили вченого фактично перейти на нелегальне становище [13, 14]. Окупація Харкова у жовтні 1941 р. звільнила В.Дубровського від клейма «колишнього політв'язня» та сповнила надією на відновлення науково-педагогічної діяльності.

У Харкові в жовтні 1941 р. розпочалося формування українських організацій, провідну роль серед яких відігравав новоутворений Громадський комітет (далі — ГК) під головуванням В.Доленка. Його створення продемонструвало намагання інтелігенції міста не лише вижити за умов окупації та голоду, а й реалізувати свої національно-патріотичні ідеї. Налагодивши стосунки з В.Доленком через спільного знайомого О.Попова, колишнього декана Харківського інституту народної освіти, В.Дубровський також увійшов до складу ГК [15].

Утім, робота зі створення секції мистецтв при ГК, про що особисто дбав В.Дубровський, йшла мляво. По-перше, напівлегальне становище комітету не дозволяло його членам діяти відкрито, а по-друге, переважна більшість митців побоювалася репресій з боку окупаційної влади. Це спонукало В.Дубровського шукати «прилюдну форму самоорганізації й самодіяльності українського громадянства — таку, що не викликала б підозри й репресій окупаційної влади та давала б якнайменше приводу для контрatak російських «єдиногодівців» [16]. Єдиним варіантом у такій ситуації, на думку історика, було відновлення «Просвіти».

Врахувавши поради керівника відділу пропаганди Харківської міської управи В.Кривенка та директора Харківського архіву О.Одріна, В.Дубровський підготував

статут позапартійної культурно-освітньої інституції — «Просвіти» [17]. Використовуючи авторитет і досвід «старої» Харківської «Просвіти», науковець зробив акцент на відновленні її діяльності. Для досягнення цієї мети В.Дубровський заручився підтримкою колишніх просвітян П.Ковалівського та Т.Дідусенка, а також залучив професорів Д.Солов'я, О.Попова, Б.Порай-Кошиця та інших місцевих інтелектуалів [18].

12 грудня 1941 р. в Українському домі відбулися установчі збори «Просвіти». На засіданні, яке відкрив В.Кривенко, окрім небайдужих до справи відновлення цієї організації, були присутні 44 колишні просвітяни. Усіх учасників зборів було оголошено членами-рефундаторами Харківської «Просвіти», головою ради товариства обрано В.Дубровського, заступниками — О.Попова та З.Сапіцьку, секретарем — О.Соловей [19].

У схваленому на засіданні проекті статуту висвітлювалися основні віхи діяльності товариства і зазначалося, що «Просвіта» створюється для розвитку й поширення «громадської і національної свідомості серед Української людності і для того, щоб допомогти просвітному розвитку своїх членів, дати їм добру науку, корисну розвагу і допомогти здобути свої громадські і національні права і кращу долю» [20]. Для реалізації поставленої мети у складі Харківської «Просвіти» створювалися окремі секції та комісії, що опікувалися питаннями освіти, релігії, мистецтва, медицини, а також юридичними та адміністративно-економічними проблемами, видавничою справою, соціальним забезпеченням, торгівлею та ін. [21].

Згідно з даними радянської розвідки, окрім головування у товаристві «Просвіта», В.Дубровський очолював юридичну комісію цієї організації [22]. Проте у доступних нам мемуарах історик хоча і наводив неодноразово приклади своєї активної діяльності у справі визначення юридичного становища «Просвіти», проте не згадував, що керував юридичною комісією.

Слід зазначити, що за нових умов питання легалізації відновлення Харківської «Просвіти» постало особливо гостро, адже подібна ініціатива київських колег викликала репресії з боку окупаційної влади та налякала «боязких просвітян» Харкова. Показово, що В.Дубровський та відомий харківський адвокат О.Семененко, який очолював юридичний відділ міської управи, не ставили за мету легалізацію «Просвіти». Вони прагнули лише «дипломатично» повідомити речників «нового порядку» про відновлення діяльності організації, фактично ліквідованої радянською владою. На думку В.Дубровського, офіційне схвалення статуту «Просвіти» нацистським командуванням, по-перше, було малоімовірним, а по-друге, поставило б товариство у залежне становище. До того ж, оскільки просвітяни не просили легалізації товариства, а лише сповіщали про відновлення його діяльності, це забезпечувало «Просвіту» від заборони, яка означала б, що нацисти продовжують політику радянської влади щодо культурно-освітньої сфери життя українського суспільства.

Наприкінці грудня 1941 р., за посередництва О.Семененка, В.Дубровський зустрівся з керівником VII відділу німецької військової комендатури. Науковець стисло окреслив завдання «Просвіти» та причини її заборони за часів радянської влади й передав перекладені німецькою мовою статут «Просвіти» та свій лист як керівника товариства. Слід зазначити, що розрахунки «дипломатів» цілком себе виправдали — матеріали, потрапивши до вищих ешелонів німецького окупаційного керівництва, «загубилися» серед більш масштабних, і «Просвіта» продовжила існування, так би мовити, сама по собі.

Враховуючи психологію людей, які «вірять у своє власне існування тільки тому, що мають метрику народження», В.Дубровський спільно з О.Семененком доклав чимало зусиль, щоб на початку січня 1942 р. примірник статуту Харківської «Просвіти» «прикрасили» стверджувальна резолюція обербургомистра О.Крамаренка та печатка міської управи. На жаль, цей примірник О.Попов згодом спалив, побоюючись повернення радянських військ до Харкова [23].

Паралельно із врегулюванням правового аспекту існування товариства просвітяни на чолі з В.Дубровським почали реалізовувати ключове положення статуту організації — відродження національної свідомості українського народу [24]. З огляду на значення релігійного фактора у формуванні патріотизму митрополита Феофіла

Булдовського було запрошено освятити будинок Українського дому, в якому об-лаштувалася «Просвіта». Крім того, В.Дубровський наполіг, щоб богослужіння та проповідь здійснювалися українською мовою.

Враховуючи значення зборів та святкувань для формування колективного духу і згуртування однодумців, відкриття Українського дому було урочисто проведено паралельно з освяченням будинку. Слід зазначити, що приміщення прикрасили рушниками, портретом Т.Шевченка, українськими прапорами та іконою Св.Покрови. В.Дубровський згадував, що мета заходу була досягнута — виснажені репресіями з боку радянської влади та окупацією мешканці Харкова знову відчули себе українцями: «не в одного, що пережив тяжкі роки та й тепер дивився в очі смерті з голоду й холоду, крапали сльози з очей, коли всі присутні схилилися на коліна в спільній молитві за Україну» [25].

З нагоди Нового 1942 року й Різдва Христового просвітяни влаштували святочну вечерю та прикрасили ялинку. Обербургмістр О.Крамаренко не оминув увагою цієї події і виступив зі святковим зверненням, у якому порівняв «Просвіту» з ножем, який може бути корисним, але може й становити небезпеку.

І, нарешті, третім масовим заходом у справі «відродження української душі» було святкування «Просвітою» у січні 1942 р. річниця соборності України. Як і завжди, В.Дубровський був одним із організаторів свята та, згідно з традицією, виголосив привітання. Після заходу до науковця підходили учасники свята різних політичних уподобань, щоб подякувати за відновлення організації та висловити своє захоплення побаченням — більше двохсот просвітян у заповненій залі співали «Заповіт» та «Ще не вмерла Україна».

Члени «Просвіти» намагалися розширити свою діяльність шляхом читання лекцій, проведення вечорів та концертів. Загалом, протягом 1942 р. товариством було організовано 34 концерти та інші акції, створено Молодий український театр та засновано Музичну студію. Маючи багатий досвід організаційної роботи, В.Дубровський відіграв роль акумулятора ідей, активно брав участь у заходах, читав публічні лекції. Крім того, саме він завжди дипломатично інформував окупаційну владу про заходи, організовані «Просвітою». У мемуарах науковець згадував, що він «не прохав німців дозволу на святкування (ще б чого?!), а тільки повідомляв німецьку комендатуру міста» [26]. Втім, за свідченням архівних документів, останнє слово завжди належало окупаційній владі, яка пильно стежила за активністю просвітян і на кожний захід направляла своїх представників [27].

Практикувала «Просвіта» й проведення виставок. Спільно з іншими організаціями та установами міста була підготовлена експозиція «Україна під більшовицьким ярмом», якою опікувалися особисто В.Дубровський та Б.Порай-Кошиць [28]. Серед експонатів були документи, спогади постраждалих під час репресій 1930-х рр. та статистичні матеріали. Логічно було б сподіватися на підтримку німецькою владою такої ініціативи «Просвіти», проте з якоїсь невідомої причини виставку опечатали. Неабияких зусиль довелося докласти В.Дубровському, щоб заспокоїти громадськість й виклопотати у керівництва міста дозвіл на відкриття виставки [29; 30]. На думку вченого, доказом правдивості представлених матеріалів стало бомбардування радянським літаком будинку «Просвіти» у січні 1943 р.

Окремо слід розглянути педагогічну діяльність В.Дубровського у Харківській «Просвіті», адже, крім читання публічних лекцій, за ініціативою науковця у лютому 1942 р. при «Просвіті» було організовано гімназію. Її завідувачем став А.Червинський, а В.Дубровський викладав історію України [31]. Принагідно зауважимо, що окупаційна влада Харкова суворо контролювала діяльність освітніх закладів та забороняла відкриття нових. Саме це й стало причиною того, що за тиждень після відкриття гімназії В.Дубровського викликали до комендатури й звинуватили у підпільному функціонуванні школи при очолюваному ним товаристві. Оскільки заперечувати той факт, що група молоді регулярно збирається у приміщенні «Просвіти», не було сенсу, В.Дубровський визнав існування репетиторських груп. Науковець пояснив, що діти просвітян приходять до будівлі «Просвіти», оскільки, по-перше, не мають що робити вдома, по-друге, приміщення опалюється, і вони мають можливість повторити шкільний матеріал. В.Дубровський зробив акцент на тому, що репетиторські групи

дають змогу молоді вдосконалити знання німецької мови, вивчення якої активно стимулювалося «новим порядком» [32].

Значний інтерес становить також питання про участь керівника Харківської «Просвіти» у діяльності Історичної комісії. Зокрема, вона ініціювала перейменування міських вулиць. Перед членами комісії – В.Дубровським, П.Ковалівським, В.Троценком – постало завдання реанімувати українське обличчя Харкова. Протягом 1942 р. було повернуто старі історичні назви або перейменовано, керуючись національним колоритом, 483 вулиці, майдани та провулки. Наприклад, вулиці К.Лібкнехта було повернуто історичну назву – Сумська; проспект В.Леніна перейменовано у Новий проспект, вулиці Й.Сталіна та В.Молотова – П.Сагайдачного та В.Короленка [33]. Принагідно зауважимо, що у назвах деяких вулиць знайшли відображення реалії окупаційного часу. Наприклад, майдан Дзержинського було перейменовано у майдан Німецької армії.

Під час окупації Харкова В.Дубровський не припиняв наукової діяльності, брав участь у роботі науково-філософської комісії «Просвіти» та виступав з публічними лекціями і доповідями. Крім того, на шпальтах газети «Нова Україна» історик опублікував спогади про своє перебування у таборі НКВС на Забайкаллі.

На особливу увагу заслуговує безпосередня участь В.Дубровського у роботі літературної секції Харківської «Просвіти». Власне, активізація літературної діяльності В.Дубровського взимку 1941 р. була спричинена бажанням довести голові літературної секції А.Гаку, що творчість у царині літератури можлива за будь-яких матеріальних умов, адже головне для митця – свобода духу. На підтвердження своєї точки зору В.Дубровський запропонував літераторам Харкова своєрідне парі: навіть він, не письменник, в окупованому місті за рік напише твори різних жанрів (новелу, авантюрний роман, історичний роман, драму, комедію та ін.) [34].

Для літературної роботи голова «Просвіти» використовував переважно нічні години. Першими у холодній кухні «при малесенькому вогнику олійного «моргосвітача» з-під пера В.Дубровського з'явилися короткі оповідання «Як у раю», «Священик Ємелянов» і «Масло». Невдовзі науковець написав оповідання «Простирadlo», «Зуби» та комедію «Повернення до Європи», яку згодом було інсценізовано у місцевому театрі. В.Дубровський, на жаль, не завершив роботу над драмою «Два брати» та романом «Третя еміграція», чернетки яких було назавжди втрачено під час евакуації з Харкова у січні 1943 р. [35].

Варто зазначити, що літературну ініціативу В.Дубровського сприйняли спочатку іронічно. Втім, коли науковець оприлюднив свої твори на засіданнях літературної секції «Просвіти», враження слухачів «було подібне до шоку від електричного струму».

Значну увагу В.Дубровський приділяв облаштуванню життя харків'ян взимку 1942 р. У складі «Просвіти» функціонувала кооперативна комісія, яка співпрацювала з комерційними установами і отримувала від них допомогу. Наприклад, під час періодичних заборон окупаційною владою купувати продукти харчування поза межами міста, просвітяни отримували матеріальну та харчову допомогу від обласної земельної управи, обласної управи державних маєтків, обласної контори «Заготзерно» та обласної кооперативної спілки. В.Дубровський згадував, що часто особисто складав списки та розподіляв допомогу між членами «Просвіти», щоб не компрометувати небайдужих до долі української інтелігенції керівників організацій. Крім того, науковець підкреслював: «це робилося без відома німецьких органів і всупереч їхнім прямим наказам: «Все – для армії, і нічого для цивільного населення Харкова!». Тому керівники наших установ ризикували не тільки своїм становищем, але й головою» [36].

На початку січня 1942 р. В.Дубровський звернувся за допомогою до Львівського наукового товариства імені Т.Г.Шевченка. Слід зазначити, що львівські колеги не залишилися осторонь, надавши фінансову підтримку науковцям окупованого Харкова. В.Дубровський особисто відвідав місцевих учених, щоб вручити гроші та підтримати морально. У своїх мемуарах історик згадував, що багатьох ця фінансова допомога врятувала від голодної смерті, наприклад, професорів М.Максименка, М.Бурачека, С.Коцевалова та ін.

Активна участь голови «Просвіти» у роботі кооперативної комісії, спрямована на

матеріальну підтримку просвітян, дала свої результати — наприкінці 1942 р. організація налічувала вже близько 1200 членів та мала дві філії. Крім того, заснований «Просвітою» кооператив володів земельним маєтком із садом (114 га), крамницею, а за рік — і кав'ярнею [37].

В.Дубровський належав до тієї когорти української інтелігенції, яка, залишившись в окупованому Харкові, мусила пристосовуватися до нової влади. Втім, працювали такі харків'яни переважно не на німців, а за покликом української ідеї. З початку окупації вони проводили активну роботу по згуртуванню однодумців. Згодом було сформовано вертикаль організації патріотів, що складалася з політичного проводу та ГК, які діяли конспіративно, та неполітичних культурницьких установ. Найчисельнішою серед останніх була «Просвіта» під керівництвом В.Дубровського [38].

Неабияку роль у зростанні популярності «Просвіти» та її чисельності відіграли організаторські здібності В.Дубровського, його вміння знаходити спільну мову з людьми, перетворюючи співробітників на однодумців. Як слушно зазначала у спогадах секретарка «Просвіти» М.Соловей: «Люди сходилися в Просвіту, мов до клубу. Тяглися до неї, бо це була українська установа, наскрізь українська, де вони відчували себе частиною своєї спільноти, де можна було інколи просто відвести душу» [39].

Харківська «Просвіта» продовжувала існувати лише завдяки юридичній невідзначеності — не була ні заборонена, ні дозволена. Науковець намагався налагодити «корисні» зв'язки з окупаційною владою, читав лекції та проводив індивідуальні бесіди з історії для німецьких військових [40], ініціював складання вітальних листів окупаційній владі з приводу перемог на фронті [41], як вже зазначалося, офіційно інформував окупаційну владу про заходи, заплановані «Просвітою».

Слід констатувати, що, на перший погляд, відносини керівників ГК, харківської «Просвіти» та окупаційної влади склалися досить вдало. Насправді ж, згідно з архівними документами, «Просвіта» кваліфікувалася нацистами, як підрозділ підпільно діючого ГК [42]. Крім того, оскільки діяльність організації, керованої В.Дубровським, мала чітко виражений національний характер, з перших днів свого існування вона потрапила під пильний контроль німецьких спецслужб. У одній із доповідей гестапо справжньою метою діяльності «Просвіти» називали боротьбу проти окупаційної влади.

Радянська розвідка також відзначала непослідовність німців у відносинах з «Просвітою» та її головою: «Стосунки німців з «Просвітою» були різними та залежали від поглядів того чи іншого представника окупаційної влади. Один придивлявся та гальмував її діяльність, інший шукав шляхи для співпраці, а третій просто говорив, що не довіряє їй, як шовіністичній організації» [43].

Утім, варто констатувати, що ілюзії харківської інтелігенції щодо «воскресіння» України під проводом окупаційної влади поступово розвіялися, а патріотичний запал змінився розчаруванням. За діяльністю «Просвіти» пильно стежили радянська розвідка та гестапо, а байдужість окупаційної влади до ідеї незалежної України дедалі більше виявлялася з наближенням Червоної Армії до Харкова. Просвітяни опинилися у безвиході: перетворившись на колабораціоністів для радянської влади, вони мусили співпрацювати з окупантами на будь-яких умовах, щоб «заробити» право на еміграцію до Німеччини.

Про це свідчить, зокрема, поїздка В.Дубровського у січні 1943 р. до Берліна. Науковець згадував, що під час цієї поїздки намагався довести, що «рішення проблеми Східної Європи немислиме без відродження національних суверенних держав народів — українського, білоруського та інших» [44].

Аналізуючи діяльність В.Дубровського, варто зауважити, що за радянських часів йому повсякчас закидали співпрацю з німцями під час головування у «Просвіті» — саме через це він так і не був реабілітований. Проте у мемуарах науковця обґрунтовано причини його поведінки. По-перше, одразу зрозумівши, що «новий порядок» нічим не кращий за радянську владу, вчений ніколи щиро не підтримував окупантів. Між іншим, доказом відвертості споминів науковця є копії доповідей начальника охорони служби СС, у яких В.Дубровського звинувачено у прагненні відновити незалежну Україну [45; 46]. По-друге, очоливши Харківську «Просвіту», історик перш за все прагнув згуртувати національно свідомих українців навколо відновленої організації.

По-третє, перед В.Дубровським не стояла дилема — підтримувати радянську владу чи німців — після звинувачення у «буржуазному націоналізмі» радянська система назавжди перевела його до категорії «неблагонадійних». Навіть під час окупації Харкова, за свідченням історика та архівних документів, радянська розвідка пильно стежила за В.Дубровським [47]. Відтак можна припустити, що внутрішнє несприйняття радянської влади після заслання перетворило «неблагонадійного» історика на запеклого ворога комунізму [48].

Таким чином, відроджена під керівництвом В.Дубровського Харківська «Просвіта» перетворилась у справжній осередок українського національного життя. Варто відзначити, що В.Дубровський розширив функції «Просвіти» від культурно-освітніх до соціальних. Крім того, під тиском життєвих обставин «Просвіта» набула нехарактерних їй комерційно-благодійних функцій та стала допомоговою організацією.

1. Биковський Л. Василь Дубровський (1897-1966): [Некролог] / Л.Биковський // Український історик. — 1966. — Ч. 1 — 2. — С. 92-97.

2. Коваль О. Дубровський Василь Васильович / О.Коваль, І.Матяш // Українські архівісти: [Бібліографічний довідник] / [Упор. О.М.Коваль, І.Б.Матяш, В.С.Шандра]: У 3-х випусках. — К., 1999. — Випуск перший (XIX ст.— 1930-ті рр.). — С. 126-129.

3. Коваленко О.Б. На варті духовних скарбів України: архівісти Чернігівщини 20-30-х рр. / О.Б.Коваленко // Сіверянський літопис. — 1999. — № 2. — С. 106-112.

4. Курас Г. Хочу відчувати себе вільним (До 110-ліття від дня народження В.Дубровського) / Г.Курас // Сіверянський літопис. — 2007. — № 1. — С. 136-141.

5. Скоробагатов А.В. Харківська «Просвіта» у воєнні роки (1941-1943) / А.В.Скоробагатов // Современное общество. — 1995. — № 1. — С. 1-13.

6. Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943) / А.В.Скоробагатов. — Х.: Прапор, 2004. — 368 с.

7. Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку» / М.В.Коваль // УІЖ. — 1993. — № 11. — С. 15-38.

8. Коваль М.В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів / М.В.Коваль // УІЖ. — 1993. — № 9. — С. 13-28.

9. Чугуй Т.О. Товариства «Просвіта» на Харківщині в ХХ — на початку ХХІ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т.О.Чугуй. — Х., 2008. — 25 с.

10. Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941 — 1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.А.Нестеренко. — К., 2005. — 21 с.

11. Дубровський В. Одвертий лист до Павла Григоровича Тичини / В.Дубровський // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). — 1964. — 20 серпня. — С. 5.

12. Уривки зі споминів / Публікація і передмова Г.Кураса // Сіверянський літопис. — 2000. — № 6. — С. 147.

13. Чабан М. Учений земляк... / М.Чабан // Вісті Борзнянщини. — 1999. — 16 січня. — С. 2.

14. Світлій пам'яті проф. Василя Дубровського // Наш Клич (Буенос-Айрес, Аргентина). — 1966. — Ч. 21. — С. 4.

15. Дубровський В. У пошуках нових друзів / В.Дубровський // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). — 1962. — Ч. 3. — С. 5.

16. Дубровський В. Відновлення Харківської «Просвіти» / В.Дубровський // Наш Клич (Буенос-Айрес, Аргентина). — 1962. — Ч. 9. — С. 5.

17. Чугуй Т.О. Функціонування товариств «Просвіта» на території Рейхскомісаріату «Україна» та прифронтової зони у 1941-1942 рр.: порівняльний аспект / Т.О.Чугуй // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. — 2008. — № 835. — Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. — Вип. 11. — С. 91.

18. Коваль М.В. «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941 – 1944) / М.В.Коваль // УІЖ. – 1995. – № 2. – С. 38.
19. Соловей О. Харків. Окупація / О.Соловей // Березіль. – 1993. – № 1. – С. 111.
20. Чугуй Т.О. Функціонування товариств «Просвіта» ... – С. 91.
21. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф.р. 1, оп. 23, спр. 523, арк. 34 – 36.
22. Там само, спр. 523, арк. 32.
23. Дубровський В. Відновлення Харківської «Просвіти» ... – С. 5.
24. ЦДАГО України, ф.р. 1, оп. 23, спр. 531, арк. 74.
25. Дубровський В. Відродження української душі (З спогадів «Через 20 років») / В.Дубровський // Наш Клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – Ч. 12. – С. 5.
26. Дубровський В. Відродження української душі... – С. 5.
27. ЦДАГО України, ф.р. 1, оп. 23, спр. 531, арк. 74.
28. Там само, спр. 531, арк. 73.
29. Дубровський В. В оточенні небезпеки (З спогадів «Через 20 років») / В.Дубровський // Наш Клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – Ч. 32. – С. 5.
30. Дубровський В. Виставка «Україна під більшовицьким ярмом» / В.Дубровський // Новий літопис (Вінніпег, Канада). – 1963. – Ч. 2 – 3. – С. 15.
31. ЦДАГО України, ф.р. 1, оп. 23, спр. 523, арк. 39.
32. Дубровський В. Гімназія Харківської «Просвіти» (З спогадів через 20 років) / В.Дубровський // Наш Клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – Ч. 16. – С. 5.
33. Чугуй Т.О. Функціонування товариств «Просвіта»... – С. 92.
34. Курас Г. З літературної творчості Василя Дубровського / Г.Курас, Т.Демченко // Літературний Чернігів. – 2003. – № 4 (24). – С. 85-86.
35. Дубровський В. Літературна секція Харківської «Просвіти» (З спогадів – «Через 20 років») / В.Дубровський // Наш Клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1963. – Ч. 1. – С. 5.
36. Дубровський В. Боротьба зі смертю (З спогадів «Через 20 років») / В.Дубровський // Наш Клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – Ч. 23. – С. 5.
37. Чугуй Т.О. Функціонування товариств «Просвіта»... – С. 92.
38. Скоробагатов А.В. Західноукраїнські націоналісти у під німецькому Харкові / А.В.Скоробагатов // УІЖ. – 1999. – № 6. – С. 81
39. Соловей О. Харків... – С. 112.
40. Дубровський В. Як я навчав німця / В.Дубровський // Наш Клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – Ч. 37. – С. 5.
41. ЦДАГО України, ф.р. 1, оп. 23, спр. 523, арк. 38.
42. Там само, спр. 534, арк. 18.
43. Там само, спр. 523, арк. 24.
44. Дубровський В. Несподіваний «Посол» з Берліна (З спогадів «Через 20 років») / В.Дубровський // Наш Клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1963. – Ч. 11. – С. 5.
45. ЦДАГО України, ф.р. 1, оп. 23, спр. 534, арк. 18-19.
46. Там само, спр. 531, арк. 82.
47. Там само, спр. 523, арк. 32, 39.
48. Дубровський В. Виставка «Україна під більшовицьким ярмом». ... – С. 17.

В статтє определено и проанализировано основные направления и методы деятельности В.Дубровского во главе Харьковской «Просвиты» во время нацистской оккупации (1941–1943 гг.).

Ключевые слова: В.Дубровский, Харьков, «Просвита», оккупация.

The article deals with determination and analysis of the main ways and methods of V.Dubrovskiy's work as a head of Kharkiv «Prosvita» during the period of Nazi occupation (1941–1943).

Key words: V.Dubrovskiy, Kharkiv, «Prosvita», occupation.